

BAROKNA PERIVOJNA ARHITEKTURA U HRVATSKOJ

MLADEN OBAD ŠĆITAROCI – BOJANA BOJANIĆ OBAD ŠĆITAROCI

Uvod

Među raznolikim i bogatim hrvatskim perivojnim naslijeđem – od srednjovjekovnih klaustarskih vrtova, ladanjskih renesansnih dubrovačkih perivoja do pejzažno-romantičarskih i historičističkih perivoja 19. stoljeća, te secesijskih i rano modernističkih vrtova prve polovice 20. stoljeća – barokna perivojna arhitektura Hrvatske najmanje je istražena, najmanje poznata, a nije je ni bilo na način kako se ona pojavljivala u europskim apsolutističkim monarhijama. Istraživanje hrvatskih baroknih perivoja je otežano nedostatkom dostatnih pisanih i kartografskih izvora, a današnje stanje perivoja rijetko kada iskazuje barokna obilježja, jer su u poslije barokno doba bili preoblikovani. Zahvaljujući dosadašnjim dugogodišnjim istraživanjima i poznatim povijesnim izvorima moguće je sagledati barokno perivojno stvaralaštvo u Hrvatskoj.¹

Perivojna arhitektura Hrvatske nastajala je i razvijala se pod utjecajem i u ozračju europske perivojne kulture. Hrvatska je bila sklona europskim perivojnim poticajima i u pravilu je brzo preuzimala i rado njegovala europsku perivojnu kulturu, prilagođavajući je lokalnim prilikama, posebice svojim skromnim mogućnostima. Te skromne mogućnosti nisu se odnosile samo na novac, nego i na ograničene prostorne uvjete,

kao i na malobrojne vrtlare i još više na nedostajući vrtlarski podmladak. Stoga su u Hrvatsku često dolazili vrtlari iz drugih zemalja Austrijske Monarhije, donoseći ideje i prenoseći iskustvo na uređenju velikih perivoja.

Perivojno barokno stvaralaštvo nastaje u sjevernoj Hrvatskoj. Na jadranskom području barokni su perivoji vrlo rijetki i to uglavnom u klasicističko doba Ilirskih provincija i pod utjecajem Marmontovih pejzažnih zamisli.² Barokno je razdoblje u Hrvatskoj ostavilo vrijedna i brojna djela iz područja arhitekture – dvorce, palače, crkve, kapele, te gradograditeljstva – Bjelovar i osječku Tvrđu kao nove planirane vojne gradove, te urbane preobrazbe gotovo svih srednjovjekovno-renesansnih gradova s novom baroknom izgradnjom i ugradnjom ili uređenjem baroknih trgova. Za razliku od brojnih i vrijednih baroknih arhitektonskih i urbanističkih ostvarenja, perivojne arhitekture bilo je najmanje, a zbog krhkosti i nedovršenosti i ono malo perivoja što je nastalo nije se odviše sačuvalo. Barokno perivojno stvaralaštvo u Hrvatskoj u ovom se radu razmatra kroz sljedeće tipove perivojne arhitekture: perivoji dvoraca, biskupski perivoji, javni gradski perivoji i lječilišni perivoji.

Barokno perivojno stvaralaštvo u Europi može se promatrati s motrišta perivojne arhitekture dvoraca, te s urbanističkih polazišta koja su

perivojnu arhitekturu promatrali nedjeljivo od gradograditeljskih promišljanja i zahvata u gradovima. Dok su urbanistički perivojni zahvati započeti gotovo istodobno s europskim primjerima, perivojno uređenje hrvatskih dvoraca zbog nestabilnih društveno-političkih i vojnih razloga znatno kasni u odnosu na europske dvorske perivoje.

Barokna perivojna arhitektura europskih gradova

Još u 16. i 17. stoljeću u velikim europskim gradovima (Pariz, London, Beč i drugi) uređuju se aleje i šetališta kao reprezentacija gradskih prostora i kao mogućnost povezivanja s prirodom u duhu novih prosvjetiteljskih promišljanja o povratku prirodi. Grad prosvjetiteljsko-baroknoga doba nije više prostor gospodarske samodostatnosti kao u srednjem vijeku, nego i prostor za oživotvorenje idealnih estetskih oblika, urbanističkih ideala i apsolutističkih vizija vladara. Takav stav koji je poticao društvenu i građansku svijest za brižno uređenje gradskih javnih prostora otvorio je put baroknome perivojnom stvaralaštvu u europskim gradovima. Estetski i gradograditeljski ideali baroknoga doba nerazdvojno su povezali arhitekturu, urbanizam i pejzažnu arhitekturu. Otada perivojni prostori u gradu postaju mjerilo vrsnoće gradskoga življenja, javna pozornica i višenamjenski javni prostor građana.³

U zapadnoj Europi uobličila su se u 18. stoljeću tri tipa perivojnih javnih prostora: 1. pravilni nasadi na gradskim zidinama, 2. nova šetališta s drvorednim alejama i 3. javni perivoji prvotno zamišljeni kao javni rekreacijski prostori, iz kojih su se razvili najprije krajem 17. i u 18. stoljeću zabavni perivoji (*pleasure gardens*) i perivoji spektakla (*jardins spectacles*),⁴ a u 19. stoljeću pučki perivoji (*Volksgarten*).⁵ Beč je od početka 18. stoljeća koristio Taborallee u predjelu Augartena, kao što

je Pariz koristio Champs-Élysées ili Berlin Unter den Linden. Zalaganjem cara Josipa II. u Beču se otvaraju carski i kraljevski lovački parkovi – Prater 1766.,⁶ a Augarten 1775. godine,⁷ a podiže se i novi reprezentativni zvjezdoliki sustav aleja u Prateru.

Barokna perivojna arhitektura europskih dvoraca

Europska barokna perivojna arhitektura dvoraca izrasta na renesansnoj tradiciji perivoja talijanskih vila, te na francuskoj tradiciji vrtova renesansnih dvoraca. Francuska renesansa u perivojnoj arhitekturi započinje 1494. godine nakon posjeta francuskoga kralja Karla VIII. Napulju, gdje se oduševio renesansnim perivojem kraljevske vile Poggio Reale.⁸ Prvi dvorac francuske renesanse u kojemu je postignuta jednoosna kompozicija dvorca i perivoja, karakteristična za talijansku renesansu i francuski barok, jest dvorac Verneuil koji je oko 1500. godine projektirao arhitekt Jacques du Cerceau.⁹ Prva najava velikih francuskih perivojnih kompozicija jest kraljevski dvorac Charleval iz sredine 16. stoljeća.¹⁰ Kod renesansnoga četverokrillnoga dvorca Richelieu, nastalog između 1627. i 1637. godine prema projektu arhitekta Jacquesa Lemerciera, postignuta je nedjeljiva kompozicijska i funkcionalna cjelina dvorca, perivoja, perivojne šume i planiranoga renesansnoga grada.¹¹ Vaux-le-Vicomte (1656. – 1661.)¹² prvi je barokni dvorac i perivoj u Francuskoj. Potaknuo je izgradnju Versaillesa (1661. – 1708.), koji je postao predložak baroknoga dvorca i perivoja kao velike arhitektonsko-perivojne kompozicije u krajoliku. Nakon Versaillesa slijedi izgradnja kraljevskih i plemićkih baroknih dvoraca i perivoja širom Europe. Barokni perivoj dvoraca, kako ga je u drugoj polovici 17. stoljeća uobličio Andre Le Notre (1613. – 1700.), a čiji su principi oblikovanja zabilježeni u onodobnim

traktatima,¹³ postao je model koji su svi u Europi slijedili.¹⁴

Predbarokna perivojna tradicija u Hrvatskoj

Osim europskih prosvjetiteljskih i baroknih vizija na pejzažno oblikovanje u Hrvatskoj tijekom 18. i početkom 19. stoljeća utjecala je i duga tradicija perivojnog oblikovanja na tlu Hrvatske, posebice ona srednjovjekovna i renesansna. Dok je renesansna ladanjska perivojna tradicija živjela još i tijekom cijeloga baroknoga razdoblja na Jadranu, posebice u južnoj Dalmaciji i na području Dubrovnika, zbog ratova s Osmanlijama u sjevernoj Hrvatskoj gotovo da i nema perivojnih ostvarenja tijekom renesansnoga doba. Uz kasnosrednjovjekovne plemićke gradove (burgove), prostorno ograničene strminom terena i obrambenim zidovima, podizani su maleni, korisni vrtovi ljekovitoga i mirodijskoga bilja. Slični maleni i skromni dvorišni vrtovi uređivani su također u gradovima i naseljima unutar gradskih zidina. Nešto su veće mogućnosti postojale u sklopu samostanskih građevina, gdje su postojali klaustarski meditativni vrtovi, vrtovi trava, povrtnjaci i voćnjaci. Ta kasnosrednjovjekovno-renesansna tradicija korisnih vrtova u Hrvatskoj, kao i u srednjoj Europi, nametnut će se kao nezaobilazno polazište za podizanje vrtova i perivoja u razdoblju baroka u Hrvatskoj, pa će oni i nadalje zadržati obilježja korisnoga vrta. Na toj će se tradiciji, gotovo preskočivši barokne principe perivojnoga oblikovanja, početkom 19. stoljeća razviti bidermajerski vrtovi i perivoji uz bogatije građanske ili ladanjske kuće u neposrednom okruženju zidinama zatvorenih gradova (primjerice zagrebačkoga Gradeca i Kaptola) ili uz kano-ničke kaptolske kurije.¹⁵

Barokni perivoji dvoraca u Hrvatskoj

Barokni dvorci u Hrvatskoj izrastaju na dugoj tradiciji feudalne i ladanjske arhitekture – na tradi-

ciji antičkih rimskih vila, srednjovjekovnih utvrđenih plemićkih dvoraca, renesansnih dvoraca kontinentalne Hrvatske i renesansnih ladanjskih vila na Jadranu. Iako se već potkraj 16. i početkom 17. stoljeća pregrađuju i arhitektonski dotjeruju neke srednjovjekovne utvrđene kurije (Ščrbinec, Mirkovec), utvrđeni plemićki gradovi-dvorci na brežuljcima (Bela I., Ivanec, Mali Tabor, Veliki Tabor), te nizinski renesansni utvrđeni dvorci (Bisag, Gušćerovec), prvi se ranobarokni dvorci u sjeverozapadnoj Hrvatskoj grade početkom 17. stoljeća. Nakon poraza Turaka pod Bečom 1683., te osobito nakon sklapanja mira u Srijemskim Karlovcima 1699. godine između Habsburške Monarhije i Osmanskoga carstva na prijelomu 17. i 18. stoljeća, počinje gradnja prvih baroknih kurija i dvoraca posvuda po sjevernoj Hrvatskoj. Nakon oslobođenja od stoljeća i pol osmanskoga zauzeća, Hrvatska je u 18. stoljeću postala veliko gradilište – grade se utvrđenja i novi vojni gradovi (Tvrđa u Osijeku, tvrđava u Slavanskom Brodu, te gradovi Bjelovar i Nova Gradiška), crkve i samostani, gotovo svi gradovi doživljavaju baroknu preobrazbu, a u slikovitim krajolicima u podnožju starih plemićkih gradova grade se barokni dvorci i kurije. U prvoj polovici 17. stoljeća podižu se ranobarokni dvorci još renesansnih obilježja – tzv. četverokrilni dvorci s kulama na uglovima i unutarnjim dvorištem s trijemovima i arkadama (Novi Dvori Cesargradski/Klanječki, Lobar, Gorica, Klenovnik, Velika Horvatska). U drugoj polovici 17. i u 18. stoljeću dvorci su se gradili pod neposrednim utjecajem srednjoeuropske (austrijske) inačice barokne arhitekture dvoraca. U tom je razdoblju izgrađen najveći broj dvoraca u sjevernoj Hrvatskoj. Barokni se dvorci udomaćuju u Hrvatskoj sredinom 18. stoljeća i grade se sve do početka 19. stoljeća. Najčešći veći barokni dvorci su trokrilni – tlocrt u obliku slova »U« oko »svečanoga« dvorišta (*Court d'honneur*), koje je okrenuto češće prema perivoju, a rjeđe prema prilaznom putu (Gornja Stubica,

Gornja Bistra, Zajezda, Lužnica, Daruvar, Retfala). Manji barokni dvorci bili su jednokrilni – nisu imali dvorište, pa im je tlocrt bio u obliku pravokutnika (Gornja Bedekovčina, Trenkovo, Vukovar). Na prijelazu 18. i 19. stoljeća učestala je gradnja dvoraca koji su posjedovali barokna i klasicistička obilježja (barokni klasicizam) – bilo da se radi o novoizgrađenim dvorcima, bilo o klasicističkim dogradnjama ranijih baroknih dvoraca iz 18. stoljeća (Bežanec, Stubički Golubovec, Gornja Stubica, Našice).¹⁶

Ranobarokni perivoji dvoraca

Ranobarokni dvorci u Hrvatskoj grade se u 17. stoljeću u Hrvatskom zagorju. Dok su hrvatski dvorci toga doba još renesansnih obilježja – introvertirani četverokrilni dvorci s unutarnjim dvorištem – u Europi se grade barokni dvorci i veliki reprezentativni barokni perivoji prema predlošku Vau-le-Vicomtea i Versaillesa. O ranobaroknim perivojima hrvatskih dvoraca možemo tek naslućivati. Vjerojatno ih nije niti bilo, nego su dvorci bili okruženi korisnim vrtovima i voćnjacima, smješteni u prirodni krajolik. Vrtovi na katastarskim kartama dvoraca Klenovnik i Lobar u Hrvatskom zagorju ukazuju na kasnorenesansno-ranobarokna obilježja – maleni vrtovi ograđeni zidom (*hortus conclusus*).¹⁷

Barokni perivoji dvoraca

Barokni dvorci grade se u Hrvatskoj tijekom 18. stoljeća. Izgradnja dvoraca širom sjeverne Hrvatske počinje nakon osmanskih ratova (nakon 1699. godine), te osobito u marijaterezijansko doba (sredina 18. stoljeća) nakon ustrojavanja hrvatskih županija. U prvoj polovici 18. stoljeća pretežito se grade barokne kurije i manji dvorci, koji su kasnije najčešće bili znatno povećani

i preoblikovani da bi poprimili srednjoeuropski barokni izgled. Barokni se dvorac u Hrvatskom zagorju udomaćio sredinom 18., a u Slavoniji u zadnjoj trećini 18. stoljeća. Do tada je cijela Europa uglavnom već izgradila barokne kraljevske i plemićke dvorce.

Malo je pouzdanih podataka i povijesnih izvora koji svjedoče o izgledu perivoja dvoraca u barokno doba. Nacrta i opisi perivoja nisu sačuvani ili su vrlo rijetki,¹⁸ a tragovi na terenu su malobrojni zbog preoblikovanja i proširenja u 19. i 20. stoljeću. O izgledu vrtova i perivoja u 18. i početkom 19. stoljeća najviše možemo saznati na temelju starih katastarskih karata čija je prva izmjera rađena sredinom 19. stoljeća.¹⁹ U nedostatku nacrti i pisanih podataka za istraživanje perivoja i dvorskih sklopova u baroknome razdoblju ključna je knjiga *Status Familiae Patachich 1740.–1814*. Iako su crteži-akvareli risani prema sjećanjima i opisima, a zgrade i mikroambijent u kojemu se one nalaze redovito ne odgovaraju stvarnom i konkretnom stanju – crtač je ipak zabilježio onodoban način uređenja vanjskoga prostora dvoraca (sl. 2). Prema tim crtežima prostor uokolo dvorca bio je okružen zidom ili drvenom ogradom, a ulaz u dvorište bio je istaknut ulaznim vratima (portalom). Dvorište je razmjerno veliko i u njemu su se, osim dvorca, nalazile i različite gospodarske zgrade i pojedinačna stabla. U dvorištu, ali često i izvan njega, nalazio se ograđeni vrt, podijeljen na pravilna četvrtasta polja u kojima su urisane vrtne gredice, grmlje ili uresno bilje, a na rubovima su najčešće bile voćke. Izvan tog neposrednog okoliša dvorca pružale su se livade, oranice i šume. Ti crteži upućuju na vrlo skromne vrtove i perivoje naših dvoraca u usporedbi s velikim i poznatim europskim baroknim dvorcima. U ranim baroknim desetljećima vrtovi hrvatskih dvoraca bili su korisni, a uresni su perivoji bili rijetki i gotovo neusporedivi s baroknim reprezentativnim perivojima europskih plemićkih dvoraca. Tek će rijetki hrvatski dvor-

ci potkraj baroknoga razdoblja poprimiti barem neka prepoznatljiva barokna obilježja.

Urbanistička barokna zamisao

Iako je barokni perivoj sam po sebi građevina i prepoznatljiv arhitektonski osmišljen prostor, on je prije svega sastavni dio prostorne zamisli šireg područja. Barokni je perivoj uvijek nedjeljiv dio urbanističke i/ili pejzažne kompozicije. Ta je prostorno-urbanistička kompozicija uvijek čitljiva neovisno o veličini dvorca, perivoja ili urbanoga prostora u kojemu se osjeća zračenje dvorca i njegov prostorni utjecaj. U odnosu na ukupan broj dvoraca u Hrvatskoj, malo ih je koji pokazuju barokna gradotvorna obilježja.

Baroknu postavu dvorca u osi ulice, odnosno na završetku vizure s glavne ceste ili gradske ulice srećemo kod slavonskih dvoraca u Valpovu, Virovitici, Nuštru, Podgoraču, Kaptolu (Požega) i Kutjevu, te u Ludbregu kod dvorca sjeverozapadne Hrvatske.

Dvorac u Valpovu, kao jezgra još srednjovjekovnoga naselja, središnja je točka maloga grada koji se jače počeo razvijati od 18. stoljeća zahvaljujući velikom dvorcu i vlastelinstvu. Dvije ulice dijagonalno položene u odnosu na dvorac čine glavnu urbanističku geometrijsku konstrukciju, i danas vizualno vrlo uočljivu u slici grada (sl. 4).

Glavna i vizualno jako istaknuta barokna os virovitičkoga dvorca i ulice kojom se iz smjera sjevera (iz Mađarske) prilazi dvorcu glavna je urbanistička os tlocrtne i prostorne slike grada. Usporedno s tom osi, na podlozi srednjovjekovnoga naselja, razvilo se u 18. i 19. stoljeću gradsko tkivo u nepravilnom urbanističkom rasteru. Ta se glavna os nastavlja i u produžetku dvorca prema jugu tako, da je zgrada gimnazije s kraja 19. stoljeća postavljena točno u osi dvorca (sl. 7).

Dvorci u Kutjevu i požeškom Kaptolu imaju gotovo identičan smještaj u naselju. Dvorci sa

svojim dvorištem čine povijesnu jezgru kasno-srednjovjekovnoga naselja, koje se razvilo kao predgrađe dvorca. Oba dvorska sklopa smještena su tako da su uočljiva prilikom ulaza u naselje, a glavna pročelja dvorca položena su točno u osi glavnog prilaznog puta, kojim se s juga dolazi do mjesta i dvorca.²⁰

Aleje i jednoosna tlocrtna kompozicija

Dok u renesansi jednoosna tlocrtna kompozicija izlazi iz zgrade u perivoj, čime perivoj postaje proširenje interijera, u barokno doba osna kompozicija dvorca se ne širi samo na perivoj nego i na gospodarske zgrade s dvorištem, ali i na okolno urbano tkivo ako se uokolo dvorca razvija naselje. Tako jednoosna tlocrtna barokna kompozicija dvorca i okolnog ambijenta, često i s prilaznom alejom u toj osi, postaje prepoznatljiv znak baroknoga i barokno-klasicističkog promišljanja prostora. Takvu naglašenu jednoosnu tlocrtnu kompoziciju prepoznajemo kod sljedećih dvoraca: Brezovica (južno od Zagreba), Križovljan-grad (Radovečki Križovljan), Gornja Bistra, Jakovlje, Ludbreg, Oroslavje Gornje i Paukovec u sjeverozapadnoj Hrvatskoj, te Bilje, Daruvar, Trenkovo, Nuštar i Retfala u Slavoniji.²¹

Kod nekih dvoraca manje je naglašena urbanistička osna kompozicija u glavnoj osi, ali će biti izvedena prilazna aleja okomito na ulazno pročelje kao kod slavonskih dvoraca u Stražemanu i Kaptolu (Požega), odnosno u dvorcima Bajnski Dvori i Gornja Stubica u Hrvatskom zagorju. Zbog prilagodbe prostornoj situaciji, prilazne aleje mogu biti položene usporedno s glavnim ulaznim pročeljem dvorca, kao kod Oroslavja Donjega, ili su postavljene bočno od dvorca kao kod Opeke. Kod nekih dvoraca osim glavne aleje u osi dvorca postoje i druge usporedne i okomite aleje, kao kod dvorca Križovljan-grad, Gornja Rijeka i Paukovec.²²

Trokrake aleje i zvjezdasta raskrižja

Trokrake aleje, u stručnoj literaturi poznate pod imenom *patte d'oie* (»gušća noga«), prepoznatljiv su znak barokne perivojne kompozicije. Tri aleje, koje se sastaju u točki ispred glavnoga ulaznoga pročelja dvorca odakle se šire u krajolik ili gradsko tkivo, postale su urbanistički motiv gradograditeljstva 19. stoljeća. Jednako su tako perivojna zvjezdasta raskrižja iz renesansnih lovačkih kraljevskih parkova postala uresni motiv u baroknim perivojima, a onda su se u 19. stoljeću ugrađivali u urbanističke planove. Na taj su način dva perivojna motiva – trokrake aleje i zvjezdasto raskrižje – dobili svoju primjenu i izvan perivojnih prostora, obogaćujući urbanističku sliku grada 19. i prve polovice 20. stoljeća reprezentativnim avenijama i trgovima.²³

Trokrake aleje, kao uobičajen i prepoznatljiv motiv baroknih perivoja, kod hrvatskih dvoraca nalazimo samo u nekoliko slučajeva – više kao klasicističko-historicistička naznaka nego kao stvarna aleja. Kasnosrednjovjekovno-renesansni dvorac Bisag u klasicističko doba dobiva prilazne putove u obliku trokrakih aleja, a kratku prilaznu trokraku aleju nalazimo u Novim Dvorima Klanječkim. Kod dvoraca u Mariji Bistrici i Bilju postoje vrlo kratke trokrake perivojne staze u reprezentativnom predvrtu ispred glavnih ulaznih pročelja.²⁴

Perivoj u Valpovu jedini je perivoj u Hrvatskoj koji posjeduje nacрте s baroknim zvjezdasto položenim putovima, koji su još k tome i djelomično sačuvani na terenu (sl. 3 i 4). To je zvjezdasto raskrižje urisano na karti vlastelinstva iz 1786. godine.²⁵ Dokaz je to da su u sjevernoj Hrvatskoj u 18. stoljeću postojali lovački parkovi sa zvjezdolikim baroknim predloškom, uobičajenim u europskim baroknim perivojima 17. i 18. stoljeća. Valpovačka »zvijezda« baroknoga perivoja starija je od one koja se spominje u zagrebačkom

perivoju Maksimir. Valpovačka zvijezda ima i svoje urbanističko značenje za Valpovo. Današnja Reljkovićeva ulica jedan je od šest putova koji se ulijevaju u središnju točku. Na završetku Reljkovićeve ulice nekoć je postojao portal koji je obilježavao ulaz u barokni zvjerinjak (plemički lovački park).²⁶

Uresni vrtovi

Uresni vrtovi s cvijećem i topijarno oblikovanim grmljem (*parterre*) podizani su ispred glavnoga pročelja, a kod većih dvoraca i ispred bočnih pročelja. Ti su se uresni vrtovi projektirali i izvodili prema pravilima baroknoga perivojnog oblikovanja, koja su nakon Le Notreove smrti (1700.) objavljena u traktatima posvećenima teoriji i izvedbi baroknoga vrtlarenja.²⁷ Uresni vrtovi kod nas su vrlo rijetki, a u barokno doba vjerojatno ih nije ni bilo jer su oni stvarali velike troškove i tražili su dobro školovane i osposobljene vrtlare. Nije bilo novca ni za vrtove niti za vrtlara.

Mnogi europski barokni perivoji nikad nisu izveli svoje uresne vrtove, ili su ih izveli tek u 19. stoljeću, ali je za njih bio predviđen prostor. Tako se i bez izvedenih uresnih vrtova osjećala barokna zamisao perivojnog prostora uokolo dvorca. Bili su izvedeni travnjaci, pa je barokna slika bila čitljiva, ali bez naglašene reprezentacije i šarenila cvijeća i topijarija. Tako su izgledala i europska gradska šetališta i prvi pučki perivoji 18. i ranog 19. stoljeća, podignuti na gradskim utvrđenjima kojima su glavno obilježje davali drvoredi na travnjacima, a bez cvjetnih nasada.²⁸

Slične barokne travnjake skromne izvedbe bez cvjetnih i topijarnih nasada naći ćemo u već spomenutoj knjizi *Status Familiae Patavicae*, na rijetkim crtežima (veliki dvorac u Našicama) i kao tragove *in situ* (Brezovica).²⁹ Velike barokne vrtove, u tlocrtnoj slici prepoznatljive po pravokutnom rasteru, nailazimo kod malobrojnih

dvoraca – Gornja Bistra, Gredice i Jakovlje u Hrvatskom zagorju,³⁰ te Trenkovo u Slavoniji.³¹ Izuzmemo li akvarelirani crtež vrta u Vrbovcu iz knjige *Status Familiae Patachich*, nepoznat nam je stvarni izgled tih vrtova i biljke u njima. Poznat nam je samo tlocrt – kod Gornje Bistre vrtovi su urisani na sačuvanom planu perivoja, a kod ostalih dvoraca vrtovi su urisani na starim katastarskim kartama iz sredine 19. stoljeća. Zasiurno se radi o vrtovima koji su bili istodobno korisni vrtovi (povrtnjak), uresni vrtovi (cvijeće se sadilo najčešće rubom gredica) i voćnjak (grmoliko voće sadilo se rubom gredica). To je još stara renesansna francuska i srednjoeuropska tradicija koja se nastavila i tijekom baroka, a sačuvala se i kasnije – kod nas u kućnim vrtovima do prve polovice 20. stoljeća.³²

Maleni vrt gradskoga dvorca – barokne palače Vojković-Oršić-Kulmer-Rauch u Zagrebu, naran na tlocrtu palače iz 1801. godine – posjeduje uobičajena obilježja baroknih uresnih vrtova bez cvijeća (sl. 8). Vrt je bio pravokutnog oblika, ograđen i s jednim ulazom. Unutar vrta su dva vrtna polja oivičena bordurom s topijarno šišanim grmljem.³³

Barokni biskupski perivoji

Zagrebački su biskupi često obnašali bansku dužnost kao namjesnici banske časti. Budući da u Zagrebu i Hrvatskoj nisu postojali kraljevski dvorci i perivoji, zagrebački biskupi su na neki način preuzimali ulogu promotora novih ideja i brige za javno dobro. To je osobito bilo razvidno u perivojnoj arhitekturi, kojoj su zagrebački biskupi bili osobito skloni kao zaljubljenici u vrtove i perivoje. Maksimilijan Vrhovac, Aleksandar Alagović i Juraj Haulik zaslužni su za najljepše zagrebačke perivoje. Bili su prosvjetitelji svoga doba, urbanistički vizionari, vrsni poznavatelji perivojnoga stvaralaštva u Europi, a

djelomice i perivojni kreatori visoke razine kulture. Zaslugom biskupa Vrhovca (biskup 1787. – 1827.) podignuta su četiri perivoja: biskupski barokni perivoj u Vlaškoj ulici u Zagrebu, perivoj Maksimir u Zagrebu, lječilišni klasicistički perivoj u Stubičkim Toplicama i pejzažni perivoj dvorca Golubovec³⁴ u Donjoj Stubici. Biskup Alagović (1827. – 1837.) zaslužan je za nastanak biskupskog perivoja Ribnjak³⁵ i za svoj privatni perivoj u Zagrebu, poznat pod imenom Alagovićev perivoj³⁶ – oba u duhu tada u Zagrebu obljubljenе bidermajerske perivojne kulture. Biskup Haulik (1837. – 1869.) dao je Maksimiru konačan pejzažno-romantičarski izgled. U barokno doba podizani su na zagrebačkom Kaptolu i vrtovi uz kaptolske kanoničke kurije.

Iako je Maksimir nastao na staroj biskupskoj šumi i osnovan je kao biskupski perivoj, te predstavlja najveći vizionarski pejzažni pothvat u barokno doba, on je ipak od samoga začetka bio zamišljen kao javni prostor namijenjen građanima. Stoga će Maksimir biti prikazan u sklopu javnih gradskih perivoja.

Biskupski perivoj u Zagrebu

Dvije godine nakon ustoličenja za biskupa i dvije godine nakon početka oblikovanja Maksimira, biskup Vrhovac započeo je uređenje biskupskoga perivoja u Vlaškoj ulici u Zagrebu.³⁷ U trodijelnom perivoju veličine 5,77 hektara istodobno se očitavaju utjecaji francusko-njemačke klasične tradicije (ravne aleje i šišano drveće) i tada suvremenog englesko-pejzažnog oblikovanja kraja 18. i početka 19. stoljeća (sl. 9).³⁸ Perivoj je povremeno bio otvoren Zagrepčanima za šetnju i imao je nedvojbeno jak utjecaj na bidermajersku perivojnu kulturu Zagreba tijekom prva tri desetljeća 19. stoljeća.³⁹

Perivoj je još 1830-ih godina sačuvalao svoj izvorni izgled, o čemu svjedoči opis perivoja

karlovačkoga umirovljenog profesora Mihovila Kunića, objavljen u tada uglednom bavarskom časopisu *Algemeine deutsche Garten-Zeitung*. »Vrt je po tadašnjem ukusu uređen u francusko-njemačkom ili njemačko-francuskom stilu, s ravnim širokim alejama, oštrim kutovima, podrežanim drvoredima, u odabranom smjeru posađenim i uzgojenim drvećem koje je stalno obrezivano, te s trokutnim i četverokutnim poljima povrtnjaka itd. U vrtu je zagrebačkoga biskupa sve i u svim smjerovima oštro odrezano po ravnim linijama; tu se ne vidi ništa od valovitih linija, ništa od blagih uzvišenja i udubljenja, ništa od skupina različitih promjenljivih dijelova, zapletenih vitica i sličnoga što je uvela nova (pejsažna) vrtna umjetnost. Ovdje je sve kao *en front* postrojeno i svi se dijelovi predočuju u ravnim smjerovima i oštrim kutovima.«⁴⁰

Barokni javni gradski perivoji i šetališta

17. stoljeće i prva polovica 18. stoljeća još je doba privatnih kraljevskih i plemićkih dvoraca s reprezentativnim perivojima. Engleski i francuski kraljevi prvi su u 17. stoljeću otvorili vrata svojih perivoja i tako omogućili ulazak građana u kraljevske perivojne prostore.⁴¹ Iako se već u prvoj polovici 18. stoljeća uređuju prva javna šetališta u Europi, tek će se u drugoj polovici 18. stoljeća započeti s podizanjem javnih gradskih perivoja i šetališta, a potpuno će se udomaćiti u 19. stoljeću u svim dijelovima Europe, pa tako i Hrvatske. Nastajanje šetališta (promenada) vezano je najprije za uređenje gradskih utvrđenja. Nije bilo grada ili većega mjesta u kojemu nije nastao barem jedan javni perivoj ili šetalište. Bio je to iskaz potrebe za javnim prostorima u gradu koji će biti dostupni svim slojevima građanstva, te želje za oblikovanjem i uljepšavanjem gradova i mjesta. Bilo je to doba kada se posebice njegovao princip nedjeljivosti gradograditeljstva (urbanizma),

arhitekture i perivojne arhitekture. Perivojna arhitektura imala je značenje poveznice između urbanističkoga tkiva grada i zgrada koje grade to tkivo.

Kada usporedimo vrijeme nastanka pojedinih perivoja i šetališta u Hrvatskoj i u ostalim europskim zemljama, uočit ćemo da su nove ideje kod nas uvijek nalazile plodno tlo. Pojedinci su promicali napredne europske ideje, posebice one o javnim perivojima. Ideje o podizanju i uređenju javnih perivoja u hrvatskim gradovima radale su se istodobno, ili tek s neznatnim zakašnjenjem, kao i u ostalim europskim gradovima. Nakon početne ideje i prvotne izvedbe često se posustajalo, jer je trebalo mukotrpno i svakodnevno iz godine u godinu održavati perivoje te za to odvajati znatan novac, kojega je rijetko kada bilo dovoljno.

Gradski perivoji do sredine 18. stoljeća

U hrvatskoj literaturi spominje se da izgradnja gradskoga vrta u Osijeku, koji je od početka imao javno obilježje, započinje sredinom 18. stoljeća, premda mu je trebalo cijelo stoljeće za dovršetak.⁴² Trg Marije Terezije⁴³ u barokno planiranom vojnom gradu Bjelovaru je od svoga nastanka 1756. godine imao rubom zasađen drvored lipa na kvadratnom trgu, što potvrđuje ideju perivojnoga trga još sredinom 18. stoljeća, kada se podižu i poznati londonski perivojni trgovi (*skverovi*).⁴⁴

Gradski perivoji druge polovice 18. stoljeća

U drugoj polovici 18. stoljeća mnogi postojeći kraljevski perivoji sve se češće otvaraju građanima, ili se pak započinju graditi novi perivoji javne ili polujavne namjene. Carske i kraljevske bečke perivojne šume postaju dostupne građanima: Prater 1766. i Augarten 1775. godine. Po uzoru na bečki Augarten, u Brnu 1786. godine nastaje Augarten Luzánky, namijenjen građanima. U Parizu nastaje nekoliko zabavnih perivoja

(*Jardins spectacles*): najprije 1764. godine pariški Vauxhall na Boulevardu St. Martin, zatim 1773. perivoj Monceau i 1785. godine ljetni Vauxhall na Boulevardu Temple. Šetališta na gradskim utvrđenjima uređuju se u Linzu (1772.) i Grazu (1787.). U Ljubljani se 1775. godine podiže šetalište s perivojnim alejama (Alleegarten).⁴⁵

Barokni Maksimir

Iako od Vrhovčeva baroknoga Maksimira nije puno sačuvano – osim glavne aleje – izuzetno je značajna njegova zamisao o osnivanju javnoga gradskoga perivoja i njegove barokne izvedbe od 1787. do 1794. godine. Budući da nije sačuvan nacrt Maksimira iz Vrhovčeva doba, postoje samo pretpostavke o izgledu baroknoga perivoja.⁴⁶ U albumu *Park Jurjaves* navodi se nadalje da je Vrhovac dao dovesti mnogo građevnoga materijala na brežuljak u šumi, gdje je u 19. stoljeću podignut glavni paviljon Kiosk, da je izgrađena gostionica nasuprot ulazu u perivoj i da je probijeno desetak lovačkih prosjeka kroz šumu, koji su se zrakasto širili od brežuljka. Glavna aleja, duga 800 metara, koja vodi od ulaza do brežuljka, jedini je ostatak barokne kompozicije perivoja i ona je poslije uklopljena u pejzažno-romantičarsku zamisao. Iz dnevnika biskupa Vrhovca saznajemo da je 1794. godine proslavljen završetak prvih radova na uređenju i da je Maksimir svečano otvoren za građanstvo. Ipak, još se ne može govoriti o perivoju, nego samo o zvjerinjaku i šumi koja je otvorena za javnost i u kojoj su se povremeno odvijale pučke priredbe.⁴⁷

Ideja uređenja Maksimira nastaje pod utjecajem prosvjetiteljskih ideja bliskih biskupu Vrhovcu, ali i po uzoru na bečki Prater i Augarten koji se otvaraju za građane, kao i na druga tada još rijetka javna šetališta. Godina 1787. zabilježena je u Vrhovčevu dnevniku kao početak uređenja Maksimira. Te iste godine u Pragu se uređuje peri-

voj Kanálka, u Krakowu se perivoj palače Lobzów pretvara u javni sveučilišni perivoj, a u Grazu se počinje uređivati šetalište Dammallee. Prije zagrebačkoga Maksimira otvoreni su, primjerice, perivoji Monceau u Parizu (1773.), Augarten u Bratislavi (1775. – 1776.) i Augarten Luzánky u Brnu (1786.). Prvi projekt za poznati Englischer Garten u Münchenu počeo se raditi dvije godine nakon početka Maksimira, a Sckellov projekt po kojemu je perivoj izveden napravljen je dvanaest godina nakon početka radova na uređenju kasno-baroknoga Maksimira. Mnogi poznati europski gradski perivoji nastaju kasnije ili čak znatno kasnije od Maksimira. Nedovršenost baroknoga Maksimira ne umanjuje njegovu vrijednost jer je osobito važna ideja o uređenju javnoga perivoja namijenjenoga građanima Zagreba. Vrhovčeva prosvjetiteljska misao dovela je tako zagrebački Maksimir po povijesnom značenju u sam vrh povijesne perivojne arhitekture u Europi.

Maksimira je najveći i najvrjedniji perivoj u Hrvatskoj. Njegove vrijednosti nadilaze nacionalne okvire. Značajan je u kontekstu srednjoeuropske i općenito europske perivojne umjetnosti. Tri su osobite vrijednosti Maksimira: rano pojavljivanje, veličina i umjetnička vrijednost. Maksimir se kao javni gradski perivoj pojavljuje još krajem 18. stoljeća, što je i za europske prilike jako rano. Do 1787. godine, kada je započelo uređenje Maksimira, javni gradski perivoji u Europi su bili rijetki, pa se Maksimir može smatrati jednim od prvih javnih perivoja u Europi. U barokno doba kada je začeo, ali i u romantičarsko doba kada je dovršen, Maksimir je zauzimao površinu od oko 400 hektara. To je za tadašnji malen Zagreb jako velika površina jer je Zagreb tek sredinom 19. stoljeća imao oko 15 000 stanovnika. Puno veći europski gradovi nisu imali tako velik javni gradski perivoj. Primjerice, londonski Regent's Park zauzima površinu od 190 hektara (upola je manji od Maksimira), a Maksimir je upola manji od Bois de Boulogne u Parizu, koji se po veličini

u prvoj polovici 19. stoljeća uopće ne može uspoređivati sa Zagrebom. Iako je Maksimir započet krajem 18. stoljeća, umjetničko-pejsažni izgled Maksimira uobličen je 1840-ih godina u doba biskupa Jurja Haulika (sl. 1). Njegov pejsažno-romantičarski koncept svrstava Maksimir u vrijedna europska umjetnička ostvarenja, što potvrđuju ugledni umjetnici koji su na Haulikov poziv došli u Zagreb.⁴⁸

Doprinos biskupa Vrhovca baroknom perivojnom stvaralaštvu

Kao čovjek renesansnoga tipa – koji istodobno razvija crkvenu, društveno-političku i kulturno-prosvjetnu aktivnost u predilirsko preporodno doba – biskup Maksimilijan Vrhovac bio je dobro upućen u sva zbivanja u Europi. Vrhovac je donio u Hrvatsku tada suvremenu europsku perivojnu misao prije negoli je ta misao naišla na plodno tlo u drugim, znatno većim i bogatijim zemljama od tadašnje Hrvatske. Osobitom zaslugom biskupa Vrhovca Hrvatska je ušla u krug europskih zemalja rane perivojne kulture prosvjetiteljskoga doba. Maksimilijan Vrhovac dobro je poznao teoriju i izvedbe tadašnje perivojne umjetnosti. U biskupovoj knjižnici nalazile su se najvažnije knjige iz područja perivojne teorije na kraju 18. stoljeća, primjerice Sulzerova *Teorija lijepih umjetnosti*, Hirschfeldova *Teorija vrtne umjetnosti* ili Schwerdlingova knjiga o pejsažnim scenama i prirodnim ljepotama.⁴⁹ Ne samo da je biskup Vrhovac dobro poznao suvremenu literaturu i teoriju, nego je i sam imao posebnu sklonost prema perivojnoj arhitekturi, što mu je i omogućilo ostvarivanje vrhunskih i za hrvatsku perivojnu umjetnost veoma značajnih djela. Osobito je važno to što su ta djela ostvarena vrlo rano, pa se svrstavaju u red ranih europskih primjera pojedinih tipova perivoja, ponajprije javnih gradskih perivoja (Maksimir), lječilišnih perivoja (Stubičke

Toplice) i perivoja dvoraca (Golubovec u Donjoj Stubici).

Nakon dugog razdoblja skromne i gotovo anonimne perivojne arhitekture renesanse i baroka u sjevernoj Hrvatskoj, ponajprije zbog političkih razloga uzrokovanih dugotrajnim ratovima s Osmanlijskim carstvom, biskup Vrhovac uvodi Zagreb i okolicu u ambiciozne projekte perivojne arhitekture. Ti su projekti, makar i djelomice izvedeni, bili od presudnoga značenja za daljnji razvoj arhitekture perivoja u Hrvatskoj. Maksimilijana Vrhovca možemo i moramo smatrati vizionarskim promotorom perivojne kulture u Hrvatskoj u jozefinsko i Napoleonovo doba te u predilirskom razdoblju. Ne samo da se tada uobličavala nacionalna hrvatska građanska misao, nego su se stvarala kreativna polazišta za velika perivojna ostvarenja bidermajera, te osobito romantizma i historicizma sredine i druge polovice 19. stoljeća. Vrhovčeva perivojna ostvarenja dala su polet mnogim vlasnicima palača u Zagrebu, ljetnikovaca u neposrednoj blizini Zagreba i dvoraca u sjevernoj Hrvatskoj za uređenje svojih perivoja. Tada slijedi (1820-ih i 1830-ih godina) val perivojnog osvještjenja koji će stvoriti naboje i neodoljivu potrebu za proljepšanjem gradova i mjesta. Bio je to znak konačnoga bijega iz seosko-kmetskoga svijeta i tradicije u svijet građanskoga društva, kojemu je upravo javna perivojna arhitektura, kao i perivojna estetika, omogućila nezaustavljiv razvoj.⁵⁰

Gradski perivoji na prijelazu iz 18. u 19. stoljeće

Prve preobrazbe gradskih utvrđenja i njihova pretvorba u perivoje i šetališta u europskim gradovima započinju krajem 18. stoljeća, a to se učestalo zbiva tijekom 19. stoljeća. U Hrvatskoj prvi perivoji na mjestu fortifikacijskih građevina nastaju na prijelazu iz 18. u 19. stoljeće. U Osijeku se

podize Pukovnijski perivoj (danas Perivoj kralja Tomislava) na zapadnom glacisu Tvrđe, baroknoga vojno-civilnoga grada. Sastojao se od tri dijela: *Officiersgarten* (sjeverni dio današnjega perivoja), *Garnisonsgarten* (južni dio) i *Spitalsgarten* (zapadni dio današnjega perivoja). Nešto kasnije, 1809. godine, uređen je Generalski vrt, namijenjen časnicima. U Varaždinu 1799. godine nastaje zabavni perivoj Prater na zapadnom grabištu srednjovjekovno-renesansne gradske jezgre, što je najstariji primjer perivoja na starim gradskim utvrđenjima kod nas. General Marmont, u doba Napoleonovih Ilirskih provincija, podize perivoj u Splitu 1807. – 1811. godine na mjestu porušenoga gradskoga kaštela na zapadu srednjovjekovnoga grada, a 1808. godine ruši zid s nasipom između tvrđava Cornaro i Contarini, kako bi se priredio prostor za budući gradski perivoj (danas poznat pod imenom Đardin ili Strossmayerov perivoj).⁵¹

Godine 1799., kada je uređen Prater u Varaždinu, Friedrich Ludwig von Sckell radi projekt za *Englischer Garten* u Münchenu. Godinu dana ranije počinje se uređivati Margaretin otok u Budimpešti. U posljednjem desetljeću 18. stoljeća, dotadašnje lovište grofa Waldsteina u Leitomischlu se pretvara u javni perivoj Vrátnicka Nedosinsky (po uzoru na bečki Prater), a u Krakowu se 1796. godine podize zabavni perivoj Krzyzanowski. Početkom 19. stoljeća najznačajniji i u literaturi najčešće spominjani perivojni zahvat u Europi jest izvedba Regent's Parka u Londonu 1811. godine, prema projektu kraljevskog arhitekta Johna Nasha. Među srednjoeuropskim perivojima najznačajniji je Városliget u Budimpešti iz 1813. godine, koji je projektirao Heinrich Nebbien iz Lübecka. Još prije Regent's Parka podize se klasicistički Marmontov perivoj u Splitu (1807. – 1811.), kao i Generalski vrt u Osijeku (1809.), no oba su uništena nakon nekoliko desetljeća postojanja.

Nakon pada Napoleona 1815. godine počinje novi zamah u uređenju gradova i podizanju perivoja, što će doživjeti svoj vrhunac u drugoj polovici i krajem 19. stoljeća. Brojni se novi perivoji podižu u prvoj polovici 19. stoljeća. Vodeće mjesto po broju javnih perivoja u Europi zauzima Engleska i zemlje bivše Austrijske Monarhije. U Hrvatskoj se tada osobito podižu i uređuju lječilišni perivoji i šetališta, a Maksimir dobiva svoj pejzažno-romantičarski izgled.

Barokno-klasicistički lječilišni perivoji

Kao nedjeljiv dio lječilišno-kupališnoga ansambla u lječilišnim (topličkim) mjestima uvijek je postojao perivoj. Lječilišni perivoj imao je značenje središnjega prostora okupljanja – bilo je to istodobno javno šetalište, perivojni trg i gradski perivoj – gotovo pozornica na kojoj su se odvijala društvena događanja. Iako je perivojno uređenje prisutno od samih početaka izgradnje kupališnih zgrada, ono je u početku bilo skromno. Kupališna mjesta izgrađuju se od 18. stoljeća, ali će tek kasnije – sredinom i u drugoj polovici 19. stoljeća – perivojno oblikovanje doživjeti znatnija poboljšanja i poprimiti reprezentativniji izgled.

Sjeverna je Hrvatska bogata mineralnim i termalnim vodama, korištenim od rimskog doba. Uz izvore termalne vode počinju se u 18. stoljeću spontano, a u 19. stoljeću organizirano i planirano uređivati lječilišta u sjevernoj Hrvatskoj. Početke uređenja lječilišnih mjesta u sjevernoj Hrvatskoj označava izgradnja Stubičkih Toplica, kojih je vlasnik bio zagrebački biskup Maksimilijan Vrhovac.⁵² Prve kupališne zgrade (glavna zgrada, Maksimilijanova i Dijanina kupelj) započinju se graditi 1811. godine. Klasicistički lječilišni sklop projektirao je Christian Heinrich Vesterburg. Sudeći prema planu i litografiji stubičkoga kupališta iz 1814. godine (*Situationsplan von dem Bade Sztubicza, Das Bad Sztubicza von der Agramer*

Seite), te je godine završen kupališno-lječilišni sklop (sl. 10). Arhitektonsko-pejsažna zamisao ističe jednoosnu simetričnu kompoziciju koja počinje s kapelom sv. Katarine, a završava lječilišnom zgradom. Iako je cijeli ansambl uklopljen u okolni krajolik, prepoznatljivost perivoju daje motiv trokrate aleje između kupališne zgrade i kapele. Bila je to skladna klasicistička urbanističko-arhitektonsko-pejsažna kompozicija koja nedvojbeno ukazuje na brižno oblikovanje prostora prema tada suvremenim načelima. Maksimilijanu Vrhovcu i njegovu arhitektu očito nije bilo važno što podižu kupalište u krajoliku daleko od grada i gotovo na rubu tadašnje Habsburške Monarhije. Naprotiv, namjera im je bila izgraditi i oblikovati lječilišni ambijent prema visokim europskim arhitektonsko-perivojnim kriterijima toga doba. Očito su u tome i uspjeli, jer su Stubičke Toplice bile prvo termalno kupalište u Hrvatskoj i postale su uzor za mnoge slične graditeljsko-perivojne zahvate u Hrvatskom zagorju, pa i cijeloj sjevernoj Hrvatskoj.⁵³

Početak uređenja perivoja u Stubičkim Toplicama ide u red ranih primjera lječilišta i lječilišnih perivoja u srednjoj Europi. Stubičke Toplice uređuju se 1811. – 1814. godine, gotovo istodobno s Regent's Parkom u Londonu. Do tada nije postojalo mnogo lječilišta u Europi. U Habsburškoj Monarhiji poznata stara lječilišta bila su Karlovy Vary (Karlsbad), čiji se perivoj započeo uređivati već 1728. godine, te Baden pokraj Beča čiji je perivoj uređen 1758., a onda je proširen u rokoko stilu istodobno s uređenjem Vrhovčeva Maksimira 1792. godine. Nakon završetka Stubičkih Toplica, koje su bez dvojbe uređene na tadašnjoj europskoj razini, tek se započinju uređivati brojna lječilišta u Habsburškoj Monarhiji, a nerijetko su ona dovršena znatno kasnije. Osobito njihovi perivoji dobivaju smišljeni izgled tek u drugoj polovici 19. stoljeća. Tako se 1819. godine započinje uređivati lječilište u Rogaškoj Slatini, a perivoj se uređuje tek

sredinom 19. stoljeća (1844. – 1859.). Čuveni Bad Ischl u Austriji, poznat kao carsko i kraljevsko lječilišno mjesto, počinje se uređivati 1822., a perivoj se započinje podizati 1838. godine.⁵⁴

Zaključak

Iako je barokno razdoblje u Hrvatskoj ostavilo vrijedna i brojna djela s područja arhitekture (dvorci, palače, crkve, kapele), te gradograditeljstva (barokno-klasicistički plan Bjelovara, barokna preobrazba osječke Tvrđe, urbane preobrazbe brojnih srednjovjekovno-renesansnih gradova), perivojno stvaralaštvo bilo je skromno i malobrojno. Malo je bilo baroknih perivoja, zbog nesigurnih političkih prilika i zbog siromaštva nakon ratova s Osmanlijama. U prvoj polovici 18. stoljeća, nakon oslobođenja Slavonije od osmanske vlasti, trebalo je najprije obnoviti gospodarstvo, uspostaviti politički županijski ustroj, obnoviti društveno-kulturni život, obnoviti gradove nakon višestoljetne stagnacije, te izgraditi dvorce i oživjeti vlastelinstva. U takvim okolnostima barokni su perivoji morali čekati bolja vremena, a kada su ona konačno došla cijelo stoljeće kasnije, nakon pada Napoleona u drugom desetljeću 19. stoljeća, baroknu je perivojnu kulturu zamijenila bidermajerska i romantičarska. Tada se u Europi već udomaćio pejsažni i romantičarski perivoj, koji je kao nova moda bio rado prihvaćen u sjevernoj Hrvatskoj tijekom 19. stoljeća.

Zagrebački biskup Maksimilijan Vrhovac bio je najveći promotor baroknih perivojnih ideja u Hrvatskoj krajem 18. stoljeća. Dobro je poznao europske prilike u pejsažnoj arhitekturi i u Hrvatsku je donio tadašnju europsku perivojnu misao, gradeći perivoje u kojima se čita barokna i klasicistička kompozicija dopunjena pejsažnim idejama, koje su se već prenijele iz Engleske na europsko tlo. Tako je osobitom Vrhovčevom zaslugom Hrvatska ušla u krug europskih zemalja

rane perivojne kulture prosvjetiteljskoga doba. Vrhovčeva perivojna ostvarenja bila su poticaj za uređenje perivoja mnogim vlasnicima palača u Zagrebu, ljetnikovaca u neposrednoj blizini Zagreba i dvoraca u sjevernoj Hrvatskoj.

Vrhovčevi su perivoji za europske prilike ostvareni vrlo rano, posebice javni perivoji – Maksimir u Zagrebu i lječilišni perivoj u Stubičkim Toplicama. Mnogi poznati europski gradski ili lječilišni perivoji nastaju nakon Maksimira i Stubičkih Toplica. Za razliku od Stubičkih Toplica koje su bile dovršene 1814. godine, barokni Maksimir nikad nije bio završen, no njegov je duh živio sa Zagrebom tako da biskupu Hauliku nije bilo teško završiti taj velebni zagrebački perivoj veličine polovice Bulonjske šume u Parizu. Čak je i romantičan Haulikov Maksimir iz 1840-ih godina još uvijek bio jedan od prvih javnih gradskih perivoja u Europi.

Bilješke

- 1 Višegodišnja istraživanja perivojnoga stvaralaštva u Hrvatskoj provodila su se i nadalje se provode u sklopu istraživačkih projekata na Arhitektonskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu (voditelj/koordinator za Hrvatsku Mladen Obad Šćitaroci): *Urbanističko i pejzažno naslijeđe Hrvatske kao dio europske kulture* (istraživanja u tijeku od 2006. godine), *Urbanističko i perivojno naslijeđe Hrvatske kao dio europske kulture* (2002. – 2005.), *Gradski perivoji Hrvatske* (2000. – 2002.), *Stadtparkanlagen in den Ländern der ehemaligen k.u.k. Monarchie / Gradski perivoji bivše Austrijske Monarhije* (1996. – 1998.), *Istraživanje baštine parkovne arhitekture Hrvatske – perivoji uz dvorce Slavonije* (1991. – 1999.), *Les espaces du baroque – UNESCO projekt interrégional / Atlas svjetskog baroka - međuregionalni projekt UNESCO-a* (1992. – 1993.), *Istraživanje parkova sjeverne Hrvatske* (1986. – 1990.). Podrobnije: www.scitaroci.hr.
- 2 August Frederic Louis Viesse de Marmont (18./19. st.) – francuski maršal, vojni zapovjednik Dalmacije i generalni guverner Napoleonovih Ilirskih provincija. Poznat je po promicanju urbanističke i perivojne kulture u gradovima. Njegovom je zaslugom 1807. – 1811. godine uređen prvi gradski perivoj u Splitu, a u Karlovcu je posadena aleja platana (današnja Marmontova ulica) na početku Lujzijanske ceste.
- 3 Podrobnije u literaturi: BOJANA BOJANIĆ OBAD ŠĆITAROCI, MLADEN OBAD ŠĆITAROCI, *Gradski perivoji Hrvatske u 19. stoljeću – javna perivojna arhitektura hrvatskih gradova u europskom kontekstu*, Zagreb, 2004.; HAJÓS GÉZA ET AL., *Stadtparks in der Österreichischen Monarchie 1765 – 1918 – Studien zur bürgerlichen Entwicklung des urbanen Grüns in Österreich, Ungarn, Kroatien, Slowenien und Krakau aus europäischer Perspektive*, Beč – Köln – Weimar, 2007.
- 4 Prvim zabavnim perivojima smatraju se londonski Vauxhall i pariški Tivoli. Uređenje Vauxhalla započelo je krajem 17. stoljeća, a sredinom 18. stoljeća to je postalo najdraže sastajalište londonskoga puka. Jardin de Tivoli bio je najveći i najpoznatiji među zabavnim perivojima Pariza. Otada sve do kraja 19. stoljeća svi zabavni perivoji u Francuskoj, ali i u Europi, nazivaju se »Tivoli«. O tome usp.: BOJANA BOJANIĆ OBAD ŠĆITAROCI, MLADEN OBAD ŠĆITAROCI (bilj. 3), 14–15.
- 5 Prvi pučki perivoj u duhu kasno prosvjetiteljske ideologije izveden je u Beču 1817. godine. Teoretičar C. C. L. Hirschfeld u svojoj knjizi *Teorija perivojne umjetnosti* (1785.) u sedmom poglavlju piše o pučkom perivoju: »Teško bi bilo pronaći grad, slijedeći korake politike novoga vremena, koji u svome području ili u najbližem susjedstvu nema javno šetalište. Najmanje što postoji jesu zasađeni putovi koji služe toj namjeni. Grad mora u svome prostoru imati jedan ili više otvorenih trgova gdje se puk može u određenom vremenu sreće ili potrebe skupiti, gdje mogu udisati slobodan i zdrav zrak te gdje im se pruža ugodna ljepote neba i krajolika. Ti trgovi postaju ukras grada kada su uređeni travnjacima, vodoskocima, kipovima, i kada su okruženi nasadima drveća i lijepim zgradama. Oni privlače svojim izgledom i zabava su za šetače, omogućavajući im stalno nove doživljaje.« Navedeno prema: BOJANA BOJANIĆ OBAD ŠĆITAROCI, MLADEN OBAD ŠĆITAROCI (bilj. 3), 19.
- 6 U bečkom dnevniku iz travnja 1766. navodi se moguće korištenje Pratera: »[...] može puk slobodno šetati, jahati i voziti se, i to ne samo u glavnoj aleji nego i po pokrajnjim alejama, livadama i trgovima (ali ne po udaljenim mjestima i gustim šumama jer tu može doći do nebrižnog ponašanja i oštećenja). Isto tako, nikomu nije zabranjeno zabavljati se s loptom, kuglanjem i drugim dozvoljenim zabavama, ali treba osigurati da

- nitko kod takvih javnih zabava ne bude nepristojan ili da radi neke nedozvoljene radnje i da na taj način ne izazove negodovanje.« Navedeno prema: BOJANA BOJANIĆ OBAD ŠČITAROCI, MLADEN OBAD ŠČITAROCI (bilj. 3), 16.
- 7 Najvažniji onodobni njemački teoretičar pejzažne arhitekture C. C. L. Hirschfeld opisao je Augarten 1785. godine: »Ovaj prostor zabave, koji je uređen na pola kao ugodna divljina prirode i na pola kao perivoj, a osim toga i oplakan snažnim Dunavom, car je 1775. godine otvorio za sve ljude bez razlike na staleže«. Navedeno prema: BOJANA BOJANIĆ OBAD ŠČITAROCI, MLADEN OBAD ŠČITAROCI (bilj. 3), 17.
 - 8 Kralj Karlo VIII. sa sobom dovodi u Pariz arhitekta Pacella da Mercogliana, te druge umjetnike i vrtlare, s namjerom da slične perivoje izvedu i u Francuskoj. Najprije izvode vrtove dvorca Blois, gdje usprkos talijanskim renesansnim obilježjima vrtova nije postignut talijanski renesansni ugođaj cjeline, nego je cijeli ambijent još uvijek pružao srednjovjekovni ugođaj. Razlog tome jest što s postojećim srednjovjekovnim dvorcem nije ni bilo moguće postići renesansnu jednoosnu kompoziciju dvorca i perivoja.
 - 9 Jednoosna kompozicija dvorca (vile) i perivoja (vrta) u Italiji je postignuta u Pienzi, kod palače Piccolomini koju je projektirao arhitekt Bernardo Rossellino između 1459. i 1463. godine. U Hrvatskoj je jednoosna kompozicija vile (ljetnikovca) i perivoja postignuta u Trstenu, gdje je jednoosna kompozicija već postignuta izgradnjom akvedukta 1492., odnosno 1494. godine izgradnjom ljetnikovca položenog u produžetku akvedukta postavljajući tako osnu kompoziciju ljetnikovca i perivoja. O tome usp.: MLADEN OBAD ŠČITAROCI, BOJANA BOJANIĆ OBAD ŠČITAROCI, Hrvatska parkovna arhitektura – prilog vrednovanju hrvatske povijesne parkovne arhitekture u kontekstu europske vrtne umjetnosti, u: *Encyclopedia moderna*, 13, 2 (38) (1992.), 273–279; ANDRIJA MUTNJAKOVIĆ, Ranorenesansni grad, Zagreb, 1991.
 - 10 Dvorac Charleval pripadao je kralju Karlu IX. Smješten je na putu između Pariza i Rouena, započet je 1560. godine i nikad nije bio dovršen. Predstavlja važnu etapu u razvoju francuskoga baroknog perivoja jer navješćuje velike perivojne kompozicije u Francuskoj u 17. stoljeću.
 - 11 Dvorac i perivoj Richelieu u Indre-et-Loire jedan je od najvećih francuskih perivoja ikad izvedenih. Podigao ga je Armand Jean Du Plessis, Duc de Richelieu (1585. – 1642.), koji je bio predsjednik vlade u doba kralja Louisa XIII. Dvorac je građen 1631. godine prema projektu Jacquesa Le Merciera (1585. – 1654.), koji je autor perivoja i novoga planiranoga grada neposredno uz dvorac i perivoj.
 - 12 Vaux-le-Vicomte (Seine-et-Marne), izgrađen je za Nicolasa Fouqueta, ministra financija kralja Louisa XIV. Dvorac se počeo graditi 1656. godine prema projektu arhitekta Louisa II. le Vaua. Charles le Brun je autor skulptura i dekoracija, a perivoj je projektirao Andre Le Notre. Bio je to prvi privatni perivoj koji je radio Le Notre i jedan od rijetkih perivoja sa sačuvanim Le Notreovim nacrtima.
 - 13 Dezallier d'Argenville, Antoine-Joseph (1709.) *La Théorie et la pratique du jardinage*. U engleskom prijevodu knjiga je izdana 1712. pod naslovom *The Theory and Practice of Gardening*. Ta je knjiga imala velik utjecaj na izvedbu baroknih francuskih perivoja u Francuskoj i Europi.
 - 14 Glavna obilježja francuskog baroknog perivoja, ugrađena u kompoziciju perivoja europskih dvoraca u 18. stoljeću su: jednoosna simetrična perivojna kompozicija saglediva iz dvorca, vizualno istaknuta prilazna aleja, perivojne aleje tlocrtno položene u shemi pravokutnoga rastera (svojevrsna metafora gradskoga prostora ulica i blokova), perivojni gajevi (bosketi) kao ispune polja pravokutnoga rastera, uresni cvjetni parteri ispred glavnoga pročelja dvorca ili ispred bočnih pročelja, palisade (visoki zidovi od šišane vegetacije kojima se oblikuju perivojni interijeri), skulpture, bazeni i fontane, drugi perivojni sadržaji. Cijeli perivoj poprima scenografski ugođaj i preuzima ulogu velike pozornice za raznolika događanja u perivoju.
 - 15 O bidermajerskoj perivojnoj tradiciji sjeverne Hrvatske usp.: BOJANA BOJANIĆ OBAD ŠČITAROCI, MLADEN OBAD ŠČITAROCI (bilj. 3), 50–64.
 - 16 O baroknim dvorcima sjeverne Hrvatske usp.: VLADIMIR MARKOVIĆ, Barokni dvorci Hrvatskog zagorja, Zagreb, 1975.; MLADEN OBAD ŠČITAROCI, BOJANA BOJANIĆ OBAD ŠČITAROCI, Dvorci i perivoji u Slavoniji – od Zagreba do Iloka, Zagreb, 1998.
 - 17 Ranobarokni vrt 17. stoljeća dvorca u Klenovniku bio je ograđen zidom, smješten na zaravanku neposredno uz dvorac. Ranobarokni vrt 17. stoljeća dvorca u Loboru bio je ograđen zidom, odvojen od dvorca, podijeljen na pravilne, ali nejednake četvorine. Usp.: MLADEN OBAD ŠČITAROCI, Dvorci i perivoji Hrvatskoga zagorja, Zagreb, 1991., 119 (sl. 198), 141 (sl. 242).
 - 18 Nacrti perivoja i plemićkoga posjeda za sada su poznati za sljedeće hrvatske dvorce: Gornja Bistra (18./19.

- st.), Gredice (18./19. st.), Ščrbinec (1843.) i Trakošćan (sredina 19. st.) u Hrvatskom zagorju, te Ilok (1784.), Valpovo (1786.) i Vukovar (1817.) u Slavoniji. Nacrti su objavljeni u literaturi: MLADEN OBAD ŠČITAROCI (bilj. 17); MLADEN OBAD ŠČITAROCI, BOJANA BOJANIĆ OBAD ŠČITAROCI (bilj. 16).
- 19 O katastarskim kartama i njihovoj uporabi u istraživanju povijesnih perivoja usp.: MLADEN OBAD ŠČITAROCI, Hrvatska parkovna baština – zaštita i obnova, Zagreb, 1992., 104; MLADEN OBAD ŠČITAROCI, Izvori za proučavanje povijesnih perivoja, u: *Hortikultura*, [Zagreb], 54, 1–2 (1987.) 25–29.
- 20 Za smještaj dvoraca usp.: MLADEN OBAD ŠČITAROCI, BOJANA BOJANIĆ OBAD ŠČITAROCI (bilj. 16), 187, 203.
- 21 Za smještaj prilaznih aleja usp.: MLADEN OBAD ŠČITAROCI, BOJANA BOJANIĆ OBAD ŠČITAROCI (bilj. 16); MLADEN OBAD ŠČITAROCI (bilj. 17).
- 22 ISTO.
- 23 Dva najpoznatija trga čije je oblikovanje proisteklo iz perivojnoga dizajna: Piazza del Popolo u Rimu (trg s trokrakim alejama) i Place d’Etoile (Place Charles de Gaulle) u Parizu (zvjezdasto raskrižje). Zagrebačke izvedenice sličnih trgova: Trg hrvatskih velikana i Trg žrtava fašizma iz prve polovice 20. stoljeća.
- 24 Za trokrake aleje usp.: MLADEN OBAD ŠČITAROCI, BOJANA BOJANIĆ OBAD ŠČITAROCI (bilj. 16), 78; MLADEN OBAD ŠČITAROCI (bilj. 17), 46, 160, 188.
- 25 Usp.: MLADEN OBAD ŠČITAROCI, Perivoj dvorca u Valpovu, u: *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, 16 (1990.), 76–87; MLADEN OBAD ŠČITAROCI (bilj. 19), 59, 102–103, 105, 113.
- 26 ISTO.
- 27 Usp. bilj. 13.
- 28 Usp.: BOJANA BOJANIĆ OBAD ŠČITAROCI, MLADEN OBAD ŠČITAROCI (bilj. 3), 17 (sl. 10), 24 (sl. 21), 42 (sl. 48).
- 29 Za dvorac u Našicama usp.: MLADEN OBAD ŠČITAROCI, BOJANA BOJANIĆ OBAD ŠČITAROCI (bilj. 16), 212 (sl. 402), te dvorac u Brezovici: MLADEN OBAD ŠČITAROCI (bilj. 19), 58 (sl. 45).
- 30 Usp. nacрте vrtova u: MLADEN OBAD ŠČITAROCI (bilj. 19), 74 (sl. 109), 87 (sl. 135), 96 (sl. 150).
- 31 MLADEN OBAD ŠČITAROCI, BOJANA BOJANIĆ OBAD ŠČITAROCI (bilj. 16), 306 (sl. 670).
- 32 VLADIMIR MARKOVIĆ, Barokni dvorci Hrvatskog zagorja, Zagreb, 1995., 118–121.
- 33 Na prvom poznatom nacrtu palače iz 1780. godine (autor: geometar Zagrebačke županije Giovanni Battista Bacchini, izvornik u Mađarskom državnom arhivu u Budimpešti) nema urisanoga vrta. Vrt je urisan na drugom nacrtu (1801.) kojim je predloženo preuređenje i dogradnja palače za potrebe Zagrebačke županije, kada je Franjo Vojkffy prodavao dvorac. Akvarelirani nacrt izradio je zagrebački graditelj Joannes (Ivan) Eyther. Izvornik se nalazi u Hrvatskom državnom arhivu, a nacrt je objavljen u: MARINA BREGOVAC PISK, Život u palači od 1764. do 2004. godine, (katalog izložbe), Zagreb, 2005., 18.
- 34 Podrobnije o perivoju dvorca Golubovec u: MLADEN OBAD ŠČITAROCI, BOJANA BOJANIĆ OBAD ŠČITAROCI, Dvorac Golubovec u Donjoj Stubici – prostorno-konzervatorska studija revitalizacije i obnove dvorca, perivoja, perivojne šume i vilinskih poljana, Zagreb, 2008.
- 35 Podrobnije o biskupskome perivoju Ribnjak u: BOJANA BOJANIĆ OBAD ŠČITAROCI, MLADEN OBAD ŠČITAROCI (bilj. 3), 59–61; MICHAEL KUNICH, Neuste Garten-Anlagen Sr. Excellenz Alexander von Alagovich beibischöfflichen residenzschloss zu Agram in Croatien, u: *Algemeine deutsche Gartenzeitung*, [Frauendorf], 9, 38 (26. rujna 1931.), 289–295.
- 36 Perivoj biskupa Alagovića u Novoj Vesi (danas kbr. 86) uređen je uz biskupov ljetnikovac građen iza 1822. godine prema projektu Bartolomeja Felbingera. Iako je perivoj bio privatn, četvrtkom i nedjeljom je bio otvoren za javnost, kada su se održavali promenađni koncerti. Podrobniji prikaz perivoja i prijevod Kunicheva opisa iz 1828. godine vidi u: BOJANA BOJANIĆ OBAD ŠČITAROCI, MLADEN OBAD ŠČITAROCI (bilj. 3), 54–57.
- 37 Biskupski perivoj u Vlaškoj ulici u Zagrebu danas više ne postoji. Već prilično zapušten i gotovo nekorisćen poslužio je 1926. godine za izgradnju velikoga stambenog sklopa (Vlaška – Bauerova – Martićeva ulica) po projektu arhitekta Huga Ehrlicha. Na nekadašnji biskupski perivoj podsjeća samo barokna vrtlareva kuća (projekt rađen 1790., danas Vlaška ulica br. 72).
- 38 Biskupski perivoj naran je na dva stara plana Zagreba, nastala još za Vrhovčeva života: na karti Zagrebačke županije iz 1922. (autor Josip Szeman) i na planu Zagreba iz 1825. godine (autor Peter Hailler).
- 39 O biskupskom perivoju u Vlaškoj ulici u Zagrebu razmjerno je malo pisano. U novijoj literaturi uglavnom se prenose tri starija članka iz 1831., 1834. i 1877. godine: MICHAEL KUNICH, Der bischöfliche

- Garten zu Agram in Croatien, u: *Allgemeine deutsche Gartenzeitung*, [Frauendorf], 9, 9 (1831.), 65–69; ISTI, u: *Allgemeine deutsche Gartenzeitung*, [Frauendorf], 12, 30 (1834.), 233–237; IVAN ZAHAR, Biskupski vrt u Zagrebu, u: *Vienac*, 9, 26 (1877., Zagreb), 418–421.
- 40 Izvorni tekst u: MICHAEL KUNICH (bilj. 39, 1831.). Prijevod teksta objavljen je u: BOJANA BOJANIĆ OBAD ŠĆITAROCI, MLADEN OBAD ŠĆITAROCI (bilj. 3), 53–54.
- 41 U Londonu se javnosti otvaraju Hyde Park (izveden 1630., otvoren javnosti od 1660.), Marylebone Park, Kensington Gardens, Greenwich Park i St. James Park, a u Parizu Jardin de Tuileries (otvoren javnosti početkom 17. st.) i Champs-Élysées. Krajem 17. stoljeća u Londonu se otvara prvi zabavni perivoj Vauxhall. U 18. stoljeću nastat će i drugi londonski zabavni perivoj Ranelagh, te Tivoli u Parizu. Usp. BOJANA BOJANIĆ OBAD ŠĆITAROCI, MLADEN OBAD ŠĆITAROCI (bilj. 3).
- 42 Usp. BOJANA BOJANIĆ OBAD ŠĆITAROCI, MLADEN OBAD ŠĆITAROCI (bilj. 3), 152–154.
- 43 ISTO, 184–185.
- 44 Istodobno kada nastaje bjelovarski perivojni trg, nastaju i poznati londonski *skverovi*: Leicester Square (oko 1750.), Soho Square (oko 1750.) i St. James Square, te Grosvenor Square u drugoj polovici 18. stoljeća. Sredinom 18. stoljeća projektiraju se i izvode poznati perivojni trgovi u Bathu – Royal Crescent i Circus (1754. – 1775.).
- 45 Usp. BOJANA BOJANIĆ OBAD ŠĆITAROCI, MLADEN OBAD ŠĆITAROCI (bilj. 3).
- 46 Za mogući barokni izgled Maksimira prema rekonstrukciji Sonje Jurković usp.: OLGA MARUŠEVSKI, SONJA JURKOVIĆ, Maksimir, Zagreb, 1992., 85; BOJANA BOJANIĆ OBAD ŠĆITAROCI, MLADEN OBAD ŠĆITAROCI (bilj. 3), 132, sl. 130.
- 47 Noviji radovi o Maksimiru: SONJA JURKOVIĆ, Park ostvarenje sna – teorija vrtne umjetnosti, Zagreb, 2004.; OLGA MARUŠEVSKI, Maksimir – prostor između, u: *Kaj*, 36, 3 (2003.), 31–48; BRUNO MILIĆ, Komparativna analiza grafičke dokumentacije Maksimira – građa za povijesnu matricu, u: *Prostor*, 10, 23 (1) (2002.), 61–76; ANDREJ ŽMEGAČ, Vrhovčev i Haulikov Maksimir, u: *Prostor*, 10, 24 (2) (2002.), 169–178. MLADEN OBAD ŠĆITAROCI, Maksimir: a romantic episcopal park in Zagreb – Croatia, u: *Journal of Garden History*, [London – Washington], 14, 2, (1994.), 119–132; OLGA MARUŠEVSKI, SONJA JURKOVIĆ (bilj. 46).
- 48 Nakon što su završili kraljevski pejzažno-romantičarski perivoj Laxenburg južno od Beča, na poziv biskupa Haulika u Zagreb su došli Michael Riedel, Franz Schücht, Leopold Philipp, Franjo Serafin Körbler, Joseph Käschnann, Antun Dominik Fernkorn, Anton Kothgasser i drugi umjetnici koji su se već dotad dokazali u Beču i Austriji.
- 49 JOHAN GEORGE SULZER *Allgemeine Theorie der schönen Künste*, Leipzig, 1771.–1774.; CHRISTIAN CAIUS LORENZ HIRSCHFELD, *Theorie der Gartenkunst*, Kiel – Leipzig, 1. sv. 1779., 2. i 3. sv. 1780., 4. sv. 1782., 5. sv. 1785.; JOHANN SCHWERDLING *Wald-Scenen und natur-Schönheiten*, Zagreb, Biskupska tiskara [Agram, im Verlage der Bischoeflichen Buchhandlung], 1794.; *Die Gartenkunst für Gärtner und Gartenfreunde*, Leipzig, 1797.
- 50 O Vrhovčevu perivojnom stvaralaštvu detaljnije vidi: MLADEN OBAD ŠĆITAROCI, BOJANA BOJANIĆ OBAD ŠĆITAROCI, Perivojna ostvarenja Biskupa Maksimilijana Vrhovca u kontekstu europskoga perivojnoga stvaralaštva kraja 18. i početka 19. stoljeća, u: *Biskup Maksimilijan Vrhovac i njegovo djelo*, (ur.) Alojz Jembrih, Donja Stubica – Zagreb, 2006., 155–170.
- 51 O Prateru u Varaždinu, Generalskom i Pukovnijskom vrtu u Osijeku te splitskim perivojima vidjeti u: BOJANA BOJANIĆ OBAD ŠĆITAROCI, MLADEN OBAD ŠĆITAROCI (bilj. 3), 154–155, 158, 162–163.
- 52 Biskup Vrhovac u početku je Stubičke Toplice nazivao Golubovečke Toplice zbog blizine njegova dvorca Golubovec u Donjoj Stubici. Upravo su prihodi s golubovečkoga gospodarstva omogućili izgradnju Toplica. Usp. MLADEN OBAD ŠĆITAROCI, BOJANA BOJANIĆ OBAD ŠĆITAROCI, (bilj. 34).
- 53 Usp.: MLADEN OBAD ŠĆITAROCI, BOJANA BOJANIĆ OBAD ŠĆITAROCI (bilj. 50).
- 54 O europskim lječilišnim perivojima vidi: BOJANA BOJANIĆ OBAD ŠĆITAROCI, MLADEN OBAD ŠĆITAROCI (bilj. 3).

SUMMARY

BAROQUE LANDSCAPE ARCHITECTURE IN CROATIA

MLADEN OBAD ŠĆITAROCI – BOJANA
BOJANIĆ OBAD ŠĆITAROCI

Despite the existence of numerous and valuable works of Baroque architecture (manors, palaces, churches, chapels) and urban planning (Baroque-Classical plan of Bjelovar, Baroque renovation of the Osijek tvrđa – Citadel, urban transformations of numerous Middle Age and Renaissance towns), landscape architecture in Croatia was modest and scarce due to the unstable political situation and poverty after the Ottoman wars. In the first half of the 18th century, after the liberation of Slavonia from Turkish domination, the first tasks were economy renewal, establishing the political organization of the counties, renewal of the social and cultural life, restoration of the cities after century-long stagnation, building of manors and reviving feudal estates. In these circumstances Baroque parks were compelled to wait better times, and when those finally came a century later after the fall of Napoleon in the second decade of the 19th century, Baroque landscape culture was replaced by Biedermeier and Romantic culture. By that time landscape and Romantic parks were common in Europe, which were highly accepted as an expression of new fashion in northern Croatia in the course of the 19th century.

Baroque landscape architecture in Croatia is present in manor parks, bishops' parks, public city parks and spa gardens. The Maksimir park in Zagreb (Baroque phase 1787 – 1794), the parks of the manors in Valpovo and Gornja Bistra, and the spa garden in Stubičke Toplice are the most valuable Baroque realizations of landscape architecture in Croatia.

The bishop of Zagreb Maksimilijan Vrhovac (1752 – 1827) was the greatest promoter of the ideas of Baroque parks in Croatia in late 18th century. He was familiar with European ideas of landscape architecture and brought them to Croatia by building parks of Baroque and Classical arrangement completed with landscape ideas already transferred from England to European countries. Thus it was Vrhovac's special merit that Croatia became one of European countries with early park culture of the Age of Enlightenment. His landscape architecture realizations encouraged the design of parks of numerous owners of palaces in Zagreb, country houses in the vicinity of Zagreb and manors in northern Croatia. Vrhovac's parks were realized rather early considering the developments in Europe, especially public parks – the Maksimir park in Zagreb and the spa garden in Stubičke Toplice. Many famous public parks or spa gardens in Europe are designed after Maksimir and Stubičke Toplice.

MAKSIMIR

Maksimir is the largest and most valuable park in Croatia. It is important in the context of Central European and European park architecture in general. Maksimir is distinguished by three special features: its early date, its size and its artistic value. As a public park Maksimir was in function already in late 18th century, considerably early even when it comes to European countries. Public city parks were rare in Europe before 1787, the year in which started the arranging of Maksimir, so it can be considered one of the first public gardens in Europe. At the time of its initial

design in the Baroque age, but also in the Romantic period when it was finished (in the 1840s) Maksimir expanded over the area of approximately 400 hectares. For the then small city of Zagreb it was a vast area, for Zagreb reached the number of around 15 000 inhabitants only in mid-19th century. Larger European cities did not have such large public parks at the time. For example, London's Regent's Park extends over 190 hectares (half the size of Maksimir), and Maksimir is half the size of Bois de Boulogne in Paris, the size of which cannot merely be compared to Zagreb in the first half of the 19th century.

Although not much is preserved of Vrhovac's Baroque Maksimir – apart from the main avenue – Vrhovac's idea of founding a public city park and its Baroque realization between 1787 and 1794 is extremely important. The plan of Baroque Maksimir did not survive. The album *Park Jurjaves* published in Vienna in 1853 reveals that Vrhovac ordered the transportation of a large quantity of building material to a hill in the woods, where the main pavilion called Kiosk was erected in the 19th century; that a tavern was built opposite the park's entrance, and that some ten avenues were opened in the woods, spreading radially from the hill. The 800-metre long main avenue leading from the entrance to the hill is the only remain of the Baroque layout of the park, which was later incorporated into Romantic landscape design. The diary of bishop Vrhovac reveals that a celebration for the completion of initial works was held in 1794, and that Maksimir was formally open to the public. However, it was still not a park, but only a menagerie and woods open to the public, occasionally the site of popular shows (cf. Mladen Obad Šćitaroci, *Maksimir: a romantic episcopal park in Zagreb - Croatia*, *Journal of Garden History*, 1994, vol. 14, n. 2, pp. 119-132).

The idea of Maksimir was born within the thought of the Enlightenment age familiar to bishop Vrhovac, but was also inspired by Prater and Augarten, public parks in Vienna, as well as by other – then rare – public promenades. The year 1787 was noted in Vrhovac's diary as the beginning of the works in Maksimir. The same year the Kanálka Park was designed in Prague, in Krakow the park of Łobzów palace was transformed into a public university park, and Graz saw the arranging of the Dammallee promenade. Parks opened before Zagreb's Maksimir were, for example, Monceau in Paris (1773), Augarten in Bratislava (1775 – 1776) and Augarten Lužánky in Brno (1786). The first project for the famous Englischer Garten in Munich was started two years after Maksimir, while Schell's project for the realization of the park was designed twelve years after the beginning of the works in late-Baroque Maksimir. Many famous European public city parks were designed after Maksimir, some even considerably later. The uncompleted state of Baroque Maksimir does not diminish its value, since the idea of arranging a public park for the citizens of Zagreb is extremely important (cf. Géza Hajós and others, *Stadtparks in der*

Österreichischen Monarchie 1765-1918 – Studien zur bürgerlichen Entwicklung des urbanen Grüns in Österreich, Ungarn, Kroatien, Slowenien und Krakau aus europäischer Perspektive, Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag, 2007).

MANOR PARKS

Early Baroque manors were built from the 17th century in northern Croatia, but Baroque manors become common only in mid-18th century. The first manors in Hrvatsko Zagorje (the north-western part of Croatia) were built in early 17th century, and in Slavonia (north-eastern part of Croatia) only in the first half of the 18th century after the liberation from Turkish occupation. However, Baroque parks were rarely designed for several reasons: those were economically difficult times, manors built in the first half of the 18th century were modest and small, and their owners were unable to set apart the necessary funds and large portions of terrain necessary for parks. With the arrival of economically more favourable times in the first half of the 19th century arose a new age of landscape parks. Therefore the majority of manor parks in Croatia were built in the second half of the 19th century (cf. Mladen Obad Ščitaroci and Bojana Bojanić Obad Ščitaroci, *Manors and gardens in Croatia – Slavonia from Zagreb to Vukovar*, Zagreb: Ščitaroci, 2001; Mladen Obad Ščitaroci, *Castles, manors and Gardens of Croatian Zagorje*, Zagreb: Školska knjiga, 1992.).

There are few reliable records and historical sources related to the appearance of manor parks in the Baroque age. Plans and descriptions of parks did not survive, or are extremely rare (Trakošćan, Gornja Bistra), and physical remains are very scarce (Valpovo, Brezovica) due to the restorations and expansions in the 19th and 20th century. Elements of Baroque layout are found only in fragmentary form, and only in individual parks. The Baroque layout of the manor in line with the axis of the street, i. e. at the end of the view from the main road or street, is present in the manors in Valpovo, Virovitica, Nuštar, Kaptol (Požega), Kutjevo and Ludbreg. A single-axis plan of the manor and park is found in the following examples: Brezovica, Križovljan-grad (Radovečki Križovljan), Gornja Bistra, Jakovlje, Ludbreg, Oroslavje Gornje and Paukovec in north-western Croatia, and Bilje, Daruvar, Trenkovo, Nuštar and Retfala in Slavonia. The park in Valpovo is the only one in Croatia with preserved plans of Baroque radial garden paths (as drawn on the 1786 map of the estate). Larger Baroque gardens with rectangular grid appear in a small number of manors (Gornja Bistra, Gređice, Jakovlje in Hrvatsko Zagorje and Trenkovo in Slavonia). These gardens were also productive (vegetable gardens), decorative gardens (flowers were planted mainly on borders of flower beds) and orchards (bushy fruit trees were planted on borders of flower beds). This old French and Central European Renaissance tradition continued in the Baroque age, and even later – in Croatia in home gardens until the first half of the 20th century.

The beginning of the spa towns' design in northern Croatia is marked by the building of Stubičke Toplice (thermal springs), owned by the bishop of Zagreb Maksimilijan Vrhovac. The baths with a garden were built between 1811 and 1814, and the Classicist spa complex was designed by Christian Heinrich Vesterburg. The architectural and landscape design is based on a single-axis symmetrical layout beginning with the chapel of St. Catherine and ending with the spa building. Although the entire complex is set within the surrounding landscape, the park is distinguished by the motif of the triple avenue between the spa building and the chapel. This was a harmonious layout combining urban planning, architecture and landscape, which definitely presents an example of attentive landscape design according to contemporary principles of the time.

The park in Stubičke Toplice is one of the earliest examples of spa complexes and spa gardens in Central Europe. The complex was laid out between 1811 and 1814, almost contemporary to the Regent's Park in London. Spa complexes were rather rare in Europe at the time; famous old baths in the Habsburg Monarchy before Stubičke Toplice were Karlovy Vary (Karlsbad), with a park begun as early as 1728, and Baden near Vienna, whose park was arranged in 1758.

SPA GARDEN STUBIČKE TOPLICE

1. *Perivoj Maksimir u Zagrebu, plan ing. Leonarda baruna Zornberga, 1846. – na karti su urisane barokne šumske prosjeke (aleje). Izvor: Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu; preslika iz knjige: Gradski perivoji Hrvatske u 19. stoljeću (2004.) str. 129.*
2. *Dvorac Vrbovec i ranobarokni vrtovi, akvarel, Status Familiae Patachich. Izvor: Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu, zbirka rijetkih knjiga; preslika iz knjige Dvorci i perivoji u Slavoniji – od Zagreba do Iloka (1998.), str. 337.*
3. *Valpovo, karta vlastelinstva iz 1786. godine s urisanim zvjezdastim baroknim raskrižjem u lovačkoj šumi. Izvor: Historijski arhiv u Osijeku; preslika iz knjige Hrvatska parkovna baština – zaštita i obnova (1992.), str. 102.*
4. *Dvorac Valpovo, izrez iz katastarske karte, 1863. Izvor: Hrvatski državni arhiv u Zagrebu; preslika iz knjige Dvorci i perivoji u Slavoniji – od Zagreba do Iloka (1998.), str. 317.*
5. *Dvorac Gornja Bistra, plan perivoja, kraj 18. ili početak 19. stoljeća. Izvor: Ministarstvo kulture, Uprava za zaštitu kulturne baštine; preslika iz knjige Dvorci i perivoji Hrvatskoga zagorja (1991.), str. 74.*
6. *Ludbreg - barokno-klasicistički sklop dvorca i gospodarskih zgrada, katastarska karta, 1859. Izvor: Hrvatski državni arhiv u Zagrebu; preslika iz knjige Dvorci i perivoji Hrvatskoga zagorja (1991.), str. 146.*
7. *Dvorac u Virovitici, smještaj dvorca u središtu srednjovjekovne gradske jezgre i u baroknoj osi položenoj u smjeru sjever-jug. Izvor: Ministarstvo kulture RH, Uprava za zaštitu kulturne baštine u Zagrebu; preslika iz knjige Dvorci i perivoji u Slavoniji – od Zagreba do Iloka (1998.), str. 324.*
8. *Palača Vojković-Oršić-Kulmer-Rauch u Zagrebu, akvarelirani nacrt preuređenja i dogradnje iz 1801.; preslika iz knjige: Život u Palači od 1764. do 2004., str. 18.*
9. *Biskupski perivoj u Vlaškoj ulici u Zagrebu, isječak zemljovida Zagrebačke biskupije, 1822.; preslika iz knjige: Gradski perivoji Hrvatske u 19. stoljeću (2004.) str. 54.*
10. *Stubičke Toplice, litografija, 1814. Izvor: «Kajkaviana», Donja Stubica; preslika iz knjige: Gradski perivoji Hrvatske u 19. stoljeću (2004.) str. 186.*

